

Full sysselsättning! Frivilligt arbete och annat arbete i Sverige och några andra europeiska länder

EVA JEPPSSON GRASSMAN

Om 1990-talet inneburit, allmänt sett, att intresset ökat för den frivilliga sektorn, gäller detta i synnerhet för det frivilliga - oavlönade - föreningsarbetet. Det har antagits att denna form av aktivitet är dåligt utvecklad i Sverige och röster har höjts för att vi behöver »mer frivilligarbete«. Har vi något frivilligt arbete i Sverige? Hur framstår Sverige vid en jämförelse med andra länder? Det är några av de frågor som artikeln belyser.

När vi i Sverige säger »arbete« så menar vi som regel lönearbete. Annat vore ju konstigt i ett land där arbetslinjen varit ett grundläggande inslag i vår samhällsmodell och i den ideologi som är knuten till denna. Sverige är också – fortfarande – ett av de länder där störst andel av befolkningen är i arbetskraften. Forskningen kring och kunskapen om lönearbetsmarknaden är omfattande.

Den här artikeln handlar om en annan typ av arbete, nämligen frivilligt arbete. Detta kallas ibland också för ideellt arbete.

Eva Jeppsson Grassman är docent i socialt arbete och verksam som forskare och lärare vid Institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet.

Vad utmärker sådant? Även om någon enhetlig definition inte föreligger av detta begrepp, brukar man som regel avse *oavlönat* arbete som är *fritt valt* av individen, som utförs i anslutning till någon *organisation* och som *inte bara* gagnar den aktiva *individen själv* (för en diskussion se Cnaan, Handy & Wadsworth, 1996; Jeppsson Grassman & Svedberg, under utarbetande). Det vi talar om är huvudsakligen oavlönat arbete i frivilligsektorn, det vill säga i föreningslivet¹.

1 Frivilligt arbete förekommer dock också i viss utsträckning inom den offentliga sektorn samt inom Svenska kyrkan.

Forskningen om detta slags arbete har till relativt nyligen varit ganska begränsad i Sverige. Sedan början av 1990-talet har röster höjts för att öka det frivilliga arbetet i Sverige. Det är vår plikt att »göra mer själva« i tider då nedskärningar måste göras och välfärdssamhället krymper, har det bland annat hävdats. I förlängningen innebär resonemanget om mer medborgarmedverkan att frivilligt arbete till och med skulle kunna »ersätta« en del av de avlönade insatser som görs i samhället. Gör vi då så litet? – undrade kanske en och annan medborgare yrva- ket. Idén att frivilliga skulle kunna ersätta anställd personal, har i den mån den framförts, mottagits med blandade känslor (se till exempel Jeppsson Grassman, 1993; 1997)

Under de allra senaste åren, när nu den höga arbetslösheten inte visar tecken till att sjunka, har dessutom diskursen om »det frivilliga« utökats med ett nytt inslag: frivilligt arbete – rätt organiserat – skulle kanske kunna fungera som ett slags arbetsmarknadspolitisk åtgärd². Främst för de som är »55+« och som har svårt att behålla eller få ett lönearbete skulle frivilligt arbete kunna vara ett alternativ till den reguljära arbetsmarknaden. Därigenom skulle de kanske ändå kunna få ett »aktivt och meningsfullt liv« (se också Sutorius, 1996). »Ersättning« får här en annan innebörd – nu är det fråga om att för individen ersätta det egna förlorade lönearbetets sociala och psykologiska betydelse.

Associationerna går lätt till de gamla

2 OTA - offentligt tillfälligt arbete - som inrättades från november 1996 - förefaller delvis bygga på detta slags tankegångar.

motsägelsefulla tongångarna om arbete som plikt och arbete som rättighet. Men kanske svenskt frivilligarbete i första hand bör förstås varken som plikt eller rättighet. Det är ett slags verksamhet som försiggår i det »mångtydiga mellanrum« (Amnå, 1995), som finns mellan stat, marknad och familj och som eventuellt varken bör uppfattas som en ersättning för eget lönearbete eller som en lämplig ersättning för samhällets krympande avlönade insatser. Det är detta något gåtfulla, oavlönade arbete i frivilligsektorn som artikeln ska belysa.

Den frivilliga sektorn tycks tidigare i hög grad ha »levt sitt eget liv« – varken exploaterad eller exploaterad (Jeppsson Grassman & Svedberg, 1996). Brist på kunskap har också förelegat beträffande det område som den här artikeln handlar om, det vill säga det frivilliga arbetet. Detta kan tyckas förbryllande eftersom medborgarnas engagemang i föreningar varit något som omhul- dats i socialdemokratisk diskurs och politik (SOU 1987:33). Föreningslivet har nämligen av tradition tillmätts stor samhällelig betydelse i Sverige och det har också en bred för- ankring i befolkningen. Det är emellertid makt- och demokratiaspekterna som beto- nats som betydelsefulla. Människors aktiva engagemang i föreningar har setts som grundläggande inslag i den svenska demo- kratin (Johansson, 1980; Petersson, West- holm & Blomberg, 1989; SOU 1987:33). Man har talat om »aktivt medlemskap« och därmed avses sannolikt främst anknytning- en till folkrörelser. Även betydelsen av den möjlighet till deltagande i fritidssysselsätt- ningar som föreningslivet erbjuder har dock betonats. Den forskning som tidigare genomförts speglar dessa olika förhållanden

(se t.ex. Blomdahl, 1990; Petersson, Westholm och Blomberg, a.a.). Någon heltäckande bild har emellertid varken funnits av föreningarna eller av det oavlönade föreningsarbetet.

Från aktivt medlemskap till frivilligt arbete

Om 1990-talet kommit att innebära, allmänt sett, att den frivilliga sektorn får framträda i nytt ljus så gäller detta inte minst för det organiserade, oavlönade arbetet. Begreppet »frivilligt arbete« kan i visst motto sägas ha skapats i början av 1990-talet. Fenomenet lyftes fram i samhällsdebatten på ett nytt sätt – av vissa grupper och med nya ideologiska förtecken. Det gavs nytt innehåll. Nu gällde inte det stolta synsätt på aktivt medlemskap, förankrat i socialdemokrati och folkrörelsetradition som kommit till uttryck i till exempel Fokrörelseutredningens betänkande (SOU1987:33). »Frivilligt arbete« lyftes nu fram och behovet av det påtalades på ett sådant sätt att man kunde att tro att det var något för vår kultur nytt och främmande. I den nya diskursen var det inte inflytande- och demokratispekterna som poängterades. Istället var det nu hjälp- och serviceaspekterna som artikulerades (se till exempel artikelserie i Svenska Dagbladet 2–21 december 1991; Davidson, 1993). Frivilligt arbete, med betoning på *arbete*, ger helt andra associationer än aktivt medlemskap, och det leder tankarna till något pliktbetonat och reglerat.

Det ökande intresset för frivilligsektorns aktiviteter kan i hög grad förstås mot bakgrund av förändringar i det svenska samhället under 1990-talets början: det handlade

om »välfärdssamhällets kris«, med krav på offentliga nedskärningar. Därtill kom det nyliberala ideologiska klimatet med en intensifierad kritik av välfärdssamhället (denna situation var inte unik för Sverige). Därtill kom vissa kulturkonservativa inslag i samhällsdebatten.

Intresset för den svenska frivilligsektorn har under 1990-talet, allmänt sett, utvecklats sig i »internationell« riktning. Detta innebär bland annat att frivilligorganisationernas potentiella förmåga till serviceproduktion artikulerats inte minst med förväntningar på deras möjligheter att mobilisera frivilligt aktiva. Ett fokus för detta nya intresse var sålunda *det oavlönade engagemanget i allmänhet och det sociala frivilligarbetet i synnerhet*. Genom frivilliga insatser skulle vi både få »ett mjukare samhälle« och kunna avlasta den offentliga sektorn. Detta var nya tongångar. Socialt frivilligarbete hade ju länge förknippats med »välgörenhet« och något sådant ville vi väl inte ha?

Genom den ideologiska förskjutningen från »aktivt medlemskap« till »frivilligt arbete« – till vilken den nya forskningen också bidrog – kom det svenska kunskapssökandet inom området också att konfronteras med den forskningstradition som, internationellt sett, tycks mest dominerande inom området. Här är det inte »aktivism« och kollektiv aktion som står i centrum för intresset. I den internationella forskningen, där serviceperspektivet är i fokus, är det istället utförarrollen, hjälparbetet och de individuella handlingarna som är det centrala. Det är till den senare inriktningen som det anglosaxiska begreppet för frivilligarbete – »volunteering« har anknytning. Detta begrepp hör tydligt hemma inom ett socialt paradigm av

hjälpande och givande. Van Til (1988) konstaterar i en litteraturoversikt att volunteering-fenomenet mycket sällan diskuteras i termer av sitt eventuella bidrag till demokratin. Istället analyseras de frivilliga insatserna ofta med utgångspunkt från den sociala service som produceras. Hur de oavlönade insatserna i frivilligsektorn beskrivs och med vilka begrepp, har i hög grad att göra med vem som har det ideologiska tolkningsföreträdet vid en viss tidpunkt i respektive land, hävdar Van Til (a.a), som gjort en komparativ analys över tid.

Hösten 1992, när vi³ inledde vårt första stora projekt om frivilligsektorn i Sverige (se SOU 1993:82) kunde vi konstatera att kunskap saknades om viktiga aspekter av den sektor och de verksamheter som debatterades och till vilka nya förhoppningar tycktes knytas.

Vårt projekt och sedermera dess resultat rönt stort intresse. Den nyvaknade viljan att veta tycktes dock gå hand i hand med en stark misstro. Samma grupper som förespråkade mer frivilligt arbete ifrågasatte samtidigt att sådant kunde förekomma i någon omfattning i Sverige.

Utträngt av staten och lönearbetet

Uppfattningen att frivilligt arbete knappast kunde tänkas ha någon större omfattning i ett samhälle av Sveriges typ förekom i den politiska debatten men var också ett antagande som, mer eller mindre implicit, fanns i vetenskapliga sammanhang. Den beskrivna uppfattningen tycks gå att härleda ur flera olika tanketraditioner. En sådan har att göra med »det civila samhället« och dess förut-

sättningar. Detta både ideologiskt och teoretisk mångtydiga begrepp var under några år föremål för intensiv debatt (se Antman, 1993, Trädgårdh, 1995). Det har antagits att väl utbyggda välfärdssamhällen i offentlig regi (till exempel av skandinavisk modell) skulle tendera att »förkväva« det civila samhället (Wolfe, 1989; Zetterberg, 1995; Zetterberg & Ljungberg, 1997). I takt med välfärdssamhällets utbyggnad skulle det civila samhället bland annat ha förlorat sin centrala roll för välfärden och medborgarna ha reducerats till passiva skattebetalare, enligt detta slags resonemang. I detta ligger också ett antagande om att frivilligsektorn, som inslag i civilsamhället, inte »behövs«, om staten »tar över«. Ett motsatt antagande – att föreningslivet och dess aktiviteter skulle kunna tänkas utvecklas särskilt starkt som »skydd«, eller för att motbalansera, ett starkt och ständigt närvarande välfärdssamhälle – tyckts inte haft likartad genomslagskraft.

Särskilt under de första åren av vår forskning erfor vi ofta ett slags begreppsförvirring vid mötet med dem som »talade« i frivilligfrågan (politiker, debattör, etc). Så till exempel antogs att länder där frivilliga organisationer har en central roll som producenter inom välfärdens kärnområden med nödvändighet skulle ha stor omfattning på befolkningens frivilliga insatser. En annan förvirring tycktes gälla vad »det civila samhället« egentligen är och omfattar – familjens uppgifter sammanblandades med föreningslivets och det föreningsanknutna oavlönade arbetet sammanblandades med sådant hjälparbete som familjer utför för sina anhöriga, etc. Det var sålunda inte alldeles klart vad det var som »förkvädes« av välfärds-

3 Forskargruppen vid Sköndalsinstitutet

samhället. Det kan vara på sin plats att här markera att denna artikel inte tar upp och diskuterar det informella hjälparbete som människor utför regelbundet för anhöriga eller för grannar och vänner. Parentetiskt kan dock nämnas att resultat från en av mina undersökningar (Jeppsson Grassman, 1993), liksom andra undersökningar, visar att denna typ av hjälparbete har större omfattning i Sverige än vad man tidigare föreställt sig (Busch Zetterberg, 1996; Johansson, 1991; Statistiska Centralbyrån, 1992).

Ett annat skäl till misstro när det gäller det frivilliga arbetets utbredning i Sverige har att göra med lönearbetsmarknadens omfattning och karaktär. Ett resonemang som mycket av den internationella, främst amerikanska forskningen om frivilligt arbete är genomsyrad av, är att frivilligt arbete är »istället för« – ersätter – lönearbete, det vill säga att det huvudsakligen utförs av de som inte lönearbetar. Det har till exempel antagits (och beklagats) att frivilligarbetet minskar i takt med att kvinnorna går ut i förvärsarbete (se till exempel Herzog & Morgan, 1993). Förhoppningarna riktas därmed mot de yngre pensionärerna och mot de äldre i arbetskraften som trappat ned sin arbetstid och som skulle kunna ersätta lönearbete med frivilligt arbete. Utifrån detta »antingen-eller»-synsätt kunde man anta att Sverige – med sin internationellt sett höga andel av befolkningen i arbetskraften, även kvinnor – skulle ha låg omfattning på det frivilliga arbetet.

Genom de stora kartläggningar av frivilligsektorn och dess aktiviteter med både nationella och komparativa studier som den grupp genomfört i vilken jag ingått, har vi fått möjlighet att med hjälp av insamlade

data närmare granska dessa i stor utsträckning oprövade antaganden. Några av de frågor som resten av den här artikeln ska ägna sig åt är sålunda: Hur vanligt är frivilligt arbete i Sverige? Hur placerar sig Sverige i detta avseende i förhållande till andra länder? Har det svenska välfärdssamhället »hämmande effekt« på det frivilliga arbetet? Finns det överhuvudtaget något samband mellan välfärdssamhällets konstruktion – och därmed bland annat förhållandet mellan stat och frivilligsektor – och omfattningen på befolkningens frivilliga insatser? En annan fråga har att göra med förhållandet mellan lönearbete och frivilligt arbete. Ersätter det frivilliga arbetet avlönat arbete? Är det länder med låg andel av befolkningen i arbetskraften som har den högsta frekvensen av frivilligarbete? Är det de icke-förvärsaktiva i befolkningen som i högre grad än de förvärsarbetande utför frivilliga insatser? Vilken roll spelar det frivilliga arbetet i moderna samhällen?

Svenskt frivilligarbete i jämförande perspektiv

En första kartläggning

Inom ramen för ett regeringsuppdrag (SOU 1993:82) genomförde vi en nationell kartläggning, med bred ansats, av frivilligt arbete i Sverige. Allt slags frivilligt arbete avsågs att fångas upp i undersökningen som, baserad på ett riksrepresentativt urval av den svenska befolkningen i åldern 16-74 år, studerade det frivilliga arbetets omfattning, inriktning och bestämningsfaktorer (Jeppsson Grassman, 1993). Nu fick vi en uppfattning om hur vanligt frivilligt arbete var i Sverige. Tvärt emot vad man hade kunnat

tro, med tanke på vissa inslag i den debatt som förts, visade resultaten att frivilligt arbete var vanligt i Sverige. 48 procent av befolkningen hade utfört frivilliga insatser under den 12-månaders period som föregick mätillfället, män i något högre utsträckning än kvinnor. De frivilliga insatserna visade sig ha stor spridning över hela det fält bestående av 32 organisationstyper som de tillfrågade i undersökningen hade fått ta ställning till. De organisationstyper som emellertid samlade flest frivilligt aktiva var, i nämnd ordning, idrottsorganisationer, kulturföreningar, fackföreningar och boendeföreningar. Idrottens ställning var påtaglig och dominerande. Så mycket som 40 procent av de frivilligt aktiva männen hade till exempel utfört frivilligt arbete inom någon idrottsförening.

Frivilligt arbete inom socialt inriktade organisationer tycktes vid första påseende inte ha någon framträdande roll. Fanns det då överhuvudtaget något socialt inriktad frivilligarbete – den typ av oavlönade insatser som intresset tycktes störst omkring? Det visade sig inte särskilt lätt att avgränsa sociala organisationer i det svenska föreningslandskapet. Andra studier inom regeringsuppdraget, liksom senare studier som gruppen genomfört, har visat att organisationer så gott som enbart inriktade på att tillhandahålla social service eller sjukvård är sällsynta i Sverige (se exempelvis Jeppsson Grassman & Svedberg, 1993; Svedberg, 1993). Socialt inriktade verksamheter utförs till stor del i det som kan kallas för folk rörelseform. Det gäller för verksamheter inom de många organisationer där gränserna mellan aktiviteter inriktade på intresseorganisering, gemenskap och sociala insat-

ser för och emellan medlemmar är mer eller mindre upplösta. Detta är till exempel utmärkande drag för patient- och handikappförbund, liksom för pensionärsföreningar. Mot bakgrund av detta och med en vid definition, kunde hävdas att 20 procent av den svenska befolkningen utfört frivilliga insatser i anslutning till en »socialt inriktad« organisation. Det var emellertid endast 6 procent av befolkningen som utfört direkt hjälparbete inom dessa organisationer.

Det svenska frivilligarbetet – som till allra största delen utförs i föreningar – framstod sålunda som omfattande och mångfacetterat. Det tycktes inte ha sin tyngdpunkt i »det sociala« – välfärdssamhällets kärnområden – utan snarare i idrott, fackföreningar och kultur.

Något tydligt mönster som pekade mot att frivilligt arbete, generellt, var »istället för« individens lönearbete fanns inte. Tvärtom var svenskt frivilligarbete vanligare bland förvärvsarbetande än andra i aktiv ålder, visade resultaten, liksom att pensionärer var aktiva i mindre utsträckning än yngre människor. Det handlade sålunda oftast inte om »istället för« utan om »både ock«. Det fanns ett betydelsefullt mönster i resultaten som pekade på vikten av att ha tillgång till sociala arenor för att man skulle vara frivilligt aktiv. Den som var »samhälleligt exponerad« tycktes ha lättare att befinna sig i situationer där frivilligt arbete efterfrågades. Att majoriteten av de frivilligt aktiva blivit ombedda att utföra sina frivilliginsatser gav stöd för detta påstående. Förvärvsarbete, barn och barnens fritid var exempel på förhållanden som föreföll ge tillgång till sociala arenor vilka ledde till frivilligt arbete. Det var bland människor i sin

mest upptagna ålder (30-44 år) som det var vanligast med frivilligt arbete. Om man till dessa resultat lägger en annan iakttagelse – nämligen att det finns ett socioekonomiskt mönster som innebär att arbetare i mindre utsträckning än tjänstemannagrupper är frivilligt engagerade – så framstår det frivilliga arbetet i lika hög grad som en resurs och en möjlighet att vara med och påverka samhället som en arbetsinsats.

Människor i åldern 60-74 år, det vill säga de som i liten utsträckning eller inte alls är aktiva på lönearbetsmarknaden, var i mindre utsträckning frivilligt aktiva. Här fanns dock ett intressant mönster. De i denna åldersgrupp som faktiskt *var* frivilligt aktiva utförde fler oavlönade arbetstimmar per månad än någon annan åldersgrupp bland de frivilliga. De var också de som i störst utsträckning var engagerade i *direkta hjälpsatser*, dubbelt så ofta som de frivilligt aktiva i allmänhet. De äldre tycks sålunda ofta vara de som utför det tidskrävande frivilliga *arbetet* – kanske som »ersättare« för samhällets nedskurna insatser inom den sociala sfären eller som en mer personlig ersättning för det egna, tidigare förvärvsarbetet. Kanske är detta den närmaste motsvarigheten till den »volunteering« som utförs i exempelvis anglosaxiska länder.

Sverige och andra länder

Även med hänsyn tagen till den breda ansatsen, måste resultaten kring det frivilliga arbetets omfattning betraktas som överraskande höga. De tycktes inte ge något stöd för att en väl utvecklad välfärdsstat av »statlig modell« skulle förkväva den del av samhällslivet som innefattar människors engagemang i föreningsanknutet, frivilligt arbe-

te. Jämförelser med de resultat från undersökningar i andra länder som fanns att tillgå när kartläggningen genomfördes tycktes snarare tyda på att det fanns fog för att hävda motsatsen (Archambault & Le Vaillant, 1991; Barker, 1993; Independent Sector, 1990; Lynn och Davis Smith, 1991). Men vilka förhållanden förklarar egentligen eventuella likheter och skillnader mellan länder när det gäller det frivilliga arbetets omfattning och inriktning? Har välfärdsmodell eller graden av arbetsmarknadsdeltagande någon betydelse? Eller är det kanske helt andra förhållanden som har större förklaringsvärde?

Vår forskargrups deltagande i det så kallade Eurovol-projektet kring frivilligt arbete gav möjlighet att få dessa frågor belysta. 10 länder deltog i projektet⁴. Vår grupp ansvarade för insamling av svenska data samt en fördjupad analys (Jeppsson Grassman & Svedberg, 1995; 1996). En befolkningsstudie av frivilligt arbete utgjorde en av delstudierna, där datainsamling pågick parallellt i deltagarländerna, på grundval av riksrepresentativa urval av befolkningen. Några resultat kring det frivilliga arbetets omfattning och inriktning redovisas här för att diskutera de frågor som ställts.

Analysen omfattar här sex av deltagarländerna: Belgien, Irland, Nederländerna, Storbritannien, Sverige och Tyskland. Det är sålunda fråga om förhållandevis välutvecklade länder i Västeuropa. Även om en hel del likheter föreligger mellan några av länderna, finns också stora olikheter: val av välfärdsmodell och förhållandet mellan stat

⁴ Belgien, Bulgarien, Danmark, Frankrike, Irland, Nederländerna, Slovakien, Sverige, Storbritannien (UK) och Tyskland.

och frivilligsektor, arbetsmarknadsförhållanden samt inom föreningslivets tradition och omfattning. Till detta kommer komplicerade olikheter i samhällsförhållanden som berör historisk-politisk tradition, språk, religion och andra kulturella förhållanden.

Det frivilliga arbetets omfattning i sex länder

I första kolumnen på tabell 1 redovisas skillnaderna mellan de sex länderna när det gäller *utbredningen av frivilligt arbete* totalt i befolkningen, efter kontroll för variation i kön, ålder och familjesituation. De värden som redovisas är oddskvoter, framräknade med hjälp av logistisk regressionsanalys och de ger en bild av hur vanligt det är med frivilligt arbete i de olika länderna i förhållande till Storbritannien. (Detta land som har omfattande frivilliga insatser och som dessutom hade en samordnande roll i projektet, har fått utgöra baskategori i analysen).

Av tabellen framgår att frivilligt arbete är vanligast i Nederländerna följt av Sverige. Därefter kommer Storbritannien, sedan Belgien. Signifikant lägre värde har Irland och minst vanligt är det i Tyskland. Bilden av Sverige som ett land med omfattande frivil-

ligarbete stärks genom resultaten. Frivilligt arbete är vanligast i Nederländerna, Sverige och Storbritannien – alla är västeuropeiska samhällen med relativt sett väl utbyggd välfärd, men vilka uppvisar stora variationer beträffande organisering av välfärden och i förhållandet mellan stat och frivilligsektor härvidlag. Sverige har sin skandinaviska, brett utbyggda, offentligt organiserade välfärdsmodell, medan Storbritannien har sitt offentliga basvälfärdssystem, i förhållandet till vilket de frivilliga välfärdsorganisationerna – »charities» (genom både avlönade och oavlönade insatser) – spelar en viktig roll. I Nederländerna utgör landets heterogena karaktär, politiskt, kulturellt, religiöst, bakgrunden till att samhällsservicen, inklusive den inom välfärdens kärnområden, huvudsakligen tillhandahålls av frivilliga organisationer och ej av staten (Kramer, 1992). Här finns sålunda inga enkla samband mellan välfärdsmodell och det frivilliga arbetets omfattning. Bilden kompletteras av att Tyskland, där en avsevärd del av den förhållandevis väl utbyggda välfärden också tillhandahålls av stora frivilligorganisationer, ligger lägst i frivilligt arbete bland de länder som jämförs. Irland, där socialt inriktade

Tabell 1

Skillnad mellan sex europeiska länder avseende förekomst frivilligt arbete

	Frivilligt arbete	Frivilligt socialt arbete	Frivilligt arbete inom idrotts- och fritidsorg.
Belgien	0.865	0.550**	1.067
Irland	0.655***	0.765	1.410*
Nederländerna	1.168	0.788	2.181***
Sverige	1.112	0.418***	2.315***
Tyskland	0.494***	0.508***	0.863
Storbritannien	1	1	1

* p<.05 ** p<.01 *** p<.001

Signifikantest av oddskvoterna avser avvikelse från Storbritanniens värde vilket utgör referenskategori

organisationer av tradition haft en utförarroll eftersom offentlig välfärd i viktiga avseenden »aldrig riktigt byggts upp« (Hayes, 1994), ligger lägre i frivilligarbetets omfattning än ett starkt välfärdssamhälle som Sverige.

Ett annat mått på frivilligarbetets omfattning utgörs av antal timmar som de frivilligt aktiva avsätter för frivilligt arbete. Sverige låg i detta avseende inte lägre än andra länder – flertalet av dessa hade ett medianvärde på omkring 10 timmar per månad för de frivilligt aktiva (Gaskin & Davis Smith, 1995).

Variationer i välfärdssamhällets organisering eller i grad av utbyggnad utgör tydligen inte någon okomplicerat enkel utgångspunkt för att förstå skillnaderna mellan länderna i frivilligarbetets omfattning.

De övriga två kolumnerna i tabell 1 fokuserar *det frivilliga arbetets inriktning*. I kolumn 2 redovisas skillnaderna mellan de sex länderna när det gäller hur vanligt det är med socialt inriktat frivilligarbete. Här blir mönstret ett annat. Storbritannien, som också totalt sett har omfattande frivilligarbete, intar här tätplatsen. Sociala frivilligin-satser spelar en central roll i samhället. Samma sak gäller för Irland. Nederländerna ligger även här högt – tillsammans med Storbritannien det land där det sociala frivilligarbetet har störst omfattning. Dessa mönster torde relativt väl spegla förhållandet mellan stat och frivilligsektor avseende organisering av välfärden och de frivilliga organisationernas betydelse härvidlag. Sverige hamnar här efter Tyskland och lägst av länderna, trots den stora omfattningen av frivilligarbete totalt sett. Mot bakgrund av detta komparativa perspektiv förtydligas

förhållandena i Sverige. Välfärden är den offentliga sektorns ansvar. De frivilliga organisationerna och deras insatser – avlönade och oavlönade – har inte den roll inom välfärdssamhällets kärnområden som de har i de andra länderna. Den del av samhällslivet som föreningsanknutet frivilligarbete utgör, följer i Sverige andra spår och tar sig andra uttryck. Till exempel i sport- och fritidsorganisationer. Här ligger Sverige på en tätplats och dessa områdens dominerande ställning inom svenskt föreningsliv och dess frivilliga arbete framträder tydlig i kolumn 3 i tabell 1.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att det inte tycks finnas något enkelt samband mellan ett lands sätt att organisera välfärden och omfattningen på det frivilliga arbetet, totalt sett. Däremot tycks inriktningen på det frivilliga arbetet spegla viktiga aspekter av ansvarsfördelningen mellan stat och frivilligsektor.

Lönearbete och frivilligt arbete

Vi har tidigare konstaterat att frivilligt arbete i Sverige tycks ha en nära anknytning till lönearbete och arbetsmarknaden, i så motto att det främst är förvärvsarbetande som är engagerade i frivilligt arbete. Mönstret visar sig vara detsamma för de frivilliga i övriga deltagarländer (uppgifter för Nederländerna saknas). Några långtgående slutsatser går inte att dra på grundval av dessa uppgifter. Åldersmönstret i respektive land är en annan infallsvinkel på frågan – det vill säga är frivilligt arbete, allmänt sett, vanligare bland människor i aktiv ålder än exempelvis bland pensionärer? Det finns en svag tendens till ett sådant mönster i de sex länderna. Men vid jämförelse av länderna är det dock ett annat mönster som är mer påtag-

ligt: ett land som har stor omfattning på sitt frivilligarbete bland befolkningsgrupper i aktiv ålder tycks oftast också ha jämförelsevis aktiva pensionärer. Som en illustration till detta kan nämnas att i Tyskland hade 14% av människor i åldersgruppen 65-74 år utfört frivilliga insatser under året före mätillfället, jämfört med 32% i motsvarande grupp i Sverige.

Ett annat sätt att närma sig frågan är att utgå från arbetsmarknadsdeltagandet i respektive land. Finns det alls något samband mellan omfattningen på deltagande i arbetskraften och det frivilliga arbetets omfattning bland människor i aktiv ålder? Har länder där en mindre andel av befolkningen förvärsarbetar mer frivilligt arbete? De länder som studerats har olika traditioner beträffande befolkningens deltagande i arbetskraften; inte minst är de olika välfärdsmodellerna förknippade med varierande fördelning mellan avlönat och oavlönat arbete. I några av länderna har tidig pensionsavgång möjliggjorts i stor omfattning (Jacobs, Kohli & Rein, 1991; de Vroom & Blomsma, 1991). Bland de sex länderna är det Sverige som har störst andel av befolkningen i arbetskraften – följt av Storbritannien och Tyskland, i nämnd ordning. Därefter kommer Nederländerna och sist Irland och Belgien⁵. Ser vi till förekomsten av frivilliga arbete i respektive land (tabell 1, kolumn 1) så kan man konstatera att Sverige har ett utpräglat »både – ock»-mönster som avviker från övriga länders: hög andel av befolkningen i arbetskraften och dessutom förhållan-

5 Sverige 78 procent, Storbritannien 66 procent, Tyskland 63 procent, Nederländerna 60 procent, Irland 54 procent, Belgien 53 procent (EU-ROSTAT, 1995).

devis stor omfattning på frivilligarbetet. Storbritannien har ett liknande men mer modifierat mönster. Nederländerna, å andra sidan, representerar den andra ytterligheten: landet har relativt lågt arbetskraftsdeltagande men högst omfattning på det frivilliga arbetet. Där finns kanske det mönster som innebär att det frivilliga arbetet på ett mer framträdande sätt för vissa grupper ersätter den roll som det avlönade arbetet normalt har. Med undantag av Nederländerna är det frivilliga deltagandet mer omfattande i Sverige än i övriga länder som har lägre arbetsmarknadsdeltagande. De beskrivna mönstren blir särskilt tydliga i gruppen »äldre i aktiv ålder» (55-64 år). Det är en åldersgrupp inom vilken arbetsmarknadsdeltagandet varierar påtagligt mellan länder och samtidigt är det en grupp till vilken förhoppningar om ökat frivilligt arbete knutits under senare år.

Av diagram 1 (se nästa sida) framgår att endast 28% av befolkningen i Nederländerna (NL) deltar i arbetskraften i den här åldersgruppen, men så mycket som 44 % av samma åldersgrupp hade utfört frivilligt arbete. Ett motsvarande förhållande mellan avlönat och oavlönat arbete har Belgien. Tyskland har varken särskilt högt arbetsmarknadsdeltagande eller stor omfattning på frivilligarbetet. Sverige avviker som i föregående jämförelse – påfallande högt arbetsmarknadsdeltagande i åldersgruppen men stor omfattning på frivilligarbete vid jämförelse med övriga länder. Storbritannien (UK) har, såsom i föregående jämförelse, ett likartat, men mindre utpräglat mönster. Det finns sålunda inte heller här några enkla mönster när det gäller samband mellan förvärsarbete och frivilligt arbete.

Diagram 1

Andel i arbetskraften respektive andel som utfört frivilligt arbete i åldern 55–64 år i sex europeiska länder

Diagrammet ej med - finns endast i den tryckta versionen

Enligt resultaten från Eurovol-studien gäller dock generellt för länderna samma mönster i denna åldersgrupp beträffande yrkesaktivitet och frivilligarbete som vi tidigare iakttagit – de som förvärvsarbetar är överrepresenterade bland de frivilligt aktiva även i länder med lågt arbetsmarknadsdeltagande (uppgifter saknas för Nederländerna). Variationerna i det privata, informella arbetets omfattning är ytterligare en dimension som måste vägas in för att man ska förstå fördelningen av olika slags arbete och dess roll i respektive land. Jämförande underlag för detta föreligger inte här.

Aktivt medlemskap

Det finns en hel del likheter mellan Sverige och de övriga studerade länderna om man ser till vilka grupper som är frivilligt aktiva. Det är främst människor som också på annat sätt är aktiva »ute i samhället« som är frivilligt aktiva, för att hårdra det något. Sannolikt fungerar det så att den ena samhällsarenan ger tillgång till den andra. Förvärvsarbete är i större utsträckning frivilligt

aktiva än de som ej förvärvsarbetar, allmänt sett, yngre vuxna i större utsträckning än pensionärer, män i något större utsträckning än kvinnor, osv. Det finns inget generellt stöd för att frivilligt arbete är »istället för« lönearbete. Förhållandena varierar dock mellan olika åldersgrupper och mellan länderna. Om man till detta lägger det socioekonomiskt sneda mönstret – som är starkare i några av de övriga studerade länderna än i Sverige – och betänker att frivilligt arbete, vid sidan av serviceperspektivet, framför allt handlar om påverkan och aktivitet, liksom deltagande och tillhörighet, måste man ändå ställa sig frågan om det inte vore önskvärt och viktigt att få med grupper som idag står utanför och saknar arenor inom den frivilliga verksamheten. Aktivt medlemskap – bortom plikt och rättighet.

Det mångtydiga frivilliga arbetets roll och kännetecken

De samlade resultaten från Eurovol-undersökningen visar att frivilligt arbete i Europa

är ett mångfacetterat fenomen – något som bara fragmentariskt kunnat redovisas här. Det frivilliga arbetet har varierande omfattning, inriktning och karaktär i de jämförda länderna. Det finns sannolikt inga enkla förklaringar till dessa skillnader och variationer i välfärdsmodell är bara ett tänkbart förståelseperspektiv. Ett mer komplext perspektiv skulle innefatta historiska, politiska och kulturella förhållanden, liksom föreningslivets traditioner. Mot bakgrund av detta resonemang blir det också förståeligt varför frivilligt arbete tycks få såväl olika omfattning och inriktning i de studerade länderna som roll och funktion. Det tyska exemplet visar exempelvis att det faktum att stora frivilligorganisationer har en central roll som »utförare« i samhället, inte minst av välfärd, inte behöver betyda att det frivilliga – oavlönade – arbetet har stor omfattning. Viktigt för förståelsen av de tyska resultaten är att i Tyskland associeras frivilligt arbete med hedersuppdrag förenade med kontrollfunktioner – en tradition med rötter i 1800-talet. Dessutom förefaller nazitidens bruk av obligatoriskt »frivilligarbete« fortfarande kasta sin skugga över det civila samhällets dynamik (Anheier & Seibel, 1993; Dechamps, 1992). För övriga länder finns det sannolikt olika slags historiska förhållanden av motsvarande betydelse. När det gäller Sverige kan folkrörelsetraditionen ge en del av förklaringen till den stora omfattningen på frivilligarbetet i landet. Frivilligarbetet kan ses som en av folkrörelsetraditionens mest utmärkande kännetecken, samtidigt som det är en indikator på frivilligsektorns omfattning (se också Lundström & Wijkström, 1997).

Sverige framstår i flera avseenden som

det »avvikande« landet i jämförelsen mellan länderna. Det svenska frivilligarbetet har, trots sin omfattning, inte den tydliga inriktning på social verksamhet som i vissa andra länder, utan har tagit sig andra uttryck, till exempel i idrotts- och fritidsföreningar, som vi tidigare konstaterat. Andra områden är kulturföreningar och fackföreningar, osv. En intressant iakttagelse är att svenskt frivilligarbete tydligare än flertalet övriga länders är kopplat till föreningslivet. Vissa av de övriga länderna har exempelvis större omfattning på frivilligarbetet i den offentliga sektorn än vad Sverige har. Svenskt frivilligarbete är också i betydligt högre utsträckning än övriga länders medlemsbaserat – 86% av de frivilligt aktiva i Sverige var medlemmar i den förening de utförde frivilligt arbete för, jämfört med genomsnittligt 55% i övriga länder. Detta resultat kan förstås mot bakgrund av en komparativ jämförelse av föreningsmedlemskap i 15 länder, genomförd av Curtis, Crabb och Baer (1992). Denna visade att Sverige låg på en tätplats bland länderna när det gällde omfattningen på medborgarnas föreningsmedlemskap. Det finns en risk att forskning om frivilligsektorn förbigår och förbiser små, lokalt baserade föreningsverksamheter, hävdar Smith (1997) på grundval av en omfattande genomgång av amerikansk forskning inom området. Det är möjligt att detta problem vidlåder även europeisk forskning, med risk för skevhet i komparativa studier beträffande enskilda länder. Detta taget i beaktande, tycks det ändå finnas fog för att hävda att svenskt frivilligarbete, i större utsträckning än i flertalet övriga länder, försiggår i lokala medlemsbaserade föreningar, och detta gäller även inom det sociala området.

Det finns något svårångat i det frivilliga arbetet. Detta gäller inte minst för dess särart och funktion som samhälligt och kulturellt fenomen i olika länders civila samhälle. I en fördjupad analys av data från Eurovolundersökningen som vi genomförde försökte vi förstå hur det frivilliga arbetets värde och funktion uppfattades av befolkningen i respektive land (Jeppsson Grassman & Svedberg, 1995). Vid datainsamlingen hade de tillfrågade fått ta ställning till påståenden om det frivilliga arbetets roll och värde. Fem av dessa presenteras här:

- 1) Frivilligt aktiva ger något annat än det som avlönad, professionell personal erbjuder.
- 2) Om regeringen tog sitt fulla ansvar skulle det inte finnas något behov av frivilligt arbete.
- 3) Alla har en moralisk skyldighet att göra frivilliga insatser någon gång i sitt liv.
- 4) Frivilligt arbete är ett hot mot avlönat arbete och används för att göra nedskärningar i samhällets utgifter.
- 5) Engagemang i frivilligt arbete hjälper människor att ha en aktiv roll i ett demokratiskt samhälle.

Den analys som genomfördes visade på två avgränsade faktorer⁶. Den ena (påståendena 2+4) har att göra med det frivilliga arbetets värde som ersättning för avlönade insatser och fångar upp ett slags instrumentell syn på det frivilliga arbetets väsen och roll. Den andra faktorn (påståendena 1+3+5) har att göra med det frivilliga arbetets egenvärde som »självständig kraft» och förpliktelse i samhället, oavsett servicebehov. Vid analy-

sen antogs att de attityder som fångades upp speglar såväl historiskt-politiskt relaterade och kulturellrelaterade traditioner och värderingar som mer konkreta aktuella samhällsförhållanden. Resultaten av analysen visade att länderna placerade sig i olika grupper. Belgien och Irland hade höga värden på båda dimensionerna. Nederländerna och Storbritannien hade låga värden på egenvärdesdimensionen men höga värden på ersättningsdimensionen. Dessa länder är ju de bland deltagarländerna som har störst omfattning på sitt sociala frivilligarbete. Bland deltagarländerna är sannolikt Storbritannien också det land där det mest medvetet förts en socialpolitik under det senaste decenniet som innebär att nedskärningar i offentlig service i icke ringa omfattning förväntats täckas av volunteering-insatser. Tyskland hade ett likartat, något modifierat mönster, jämfört med Nederländerna och Storbritannien. Sverige ensamt låg på en mycket låg nivå när det gäller det frivilliga arbetets roll som ersättning för samhällets service och samtidigt relativt högt när det gäller frivilligt arbete som egenvärde och självständig kraft. Demokratiperspektivet visade sig slå igenom starkt i egenvärdesdimensionen för Sveriges del. Dessa förhållanden torde spegla såväl folkrörelsetraditionen som det frivilliga arbetets faktiska tyngpunkt och inriktning. Att ersättningsdimensionen mer allmänt speglar graden av tilltro till välfärdssamhället är tydligt. Det låga värdet på denna dimension för Sverige accentuerar svenska folkets unikt optimistiska inställning till det frivilliga arbetets egenvärde. Resultaten från den nationella kartläggningen av likartade frågor (Jeppsson Grassman, 1993) bekräftas härmed också. Data för Eu-

6 Analysen redovisas mer utförligt i Jeppsson Grassman & Svedberg, 1995.

rovol-studien samlades in 1994. Det nya perspektiv på frivilligt arbete som vid den tiden börjat göra sig gällande i Sverige – med hjälp och service i fokus – tycktes då ännu inte ha fått någon genomslagskraft i befolkningens attityder. Man kan bara spekulera i vilka förändringar som de senaste årens fortgående nedskärningar kan ha inneburit.

Sammanfattande diskussion

Den jämförelse som Eurovol-studien möjliggjorde visade att Sverige har mer omfattande frivilliginsatser än flertalet andra delstatlar. Samma mönster gäller också i förhållande till länder som Frankrike och Italien (Anheier, Salamon & Archambault, 1994). Resultaten talar för att det knappast finns underlag för att hävda att just den svenska modellen förkvävt det civila samhället, om man avser den del som handlar om medborgarnas organiserade aktiviteter. Det svenska föreningslivet har utvecklats och fortsatt att expandera under välfärds-samhällets uppbyggnad, inte minst under dess »guldålder», visar andra resultat (Engberg, 1986; Micheletti, 1994). Man kan sålunda tala om ett slags gemensam växt, något som dagens omfattning på föreningsarbetet bland annat kan ses som uttryck för. Det finns dessutom mycket som talar för att svenskt frivilligarbete inte minskat under de senaste decennierna. Resultat från den komparativa värderingsstudien (EVSSG-undersökningen) som kartlagt frivilligt arbete inom ett begränsat antal organisations typer, vid två tillfällen, (1981 och 1990) visar att svenskt frivilligt arbete ökat under 1980-talet (Pettersson, 1992). Liknande mönster kan iaktas i andra västländer (Bar-

ker, 1993). Med stöd av de olika resultat som lyfts fram tycks det finnas fog för att ställa frågan om inte välutbyggda välfärdssamhällen i vår tid, snarare än förkvävande, har haft en frigörande funktion – det vill säga har underlättat och skapat förutsättningar för medborgarnas deltagande i samhällslivet, genom ta över vissa uppgifter från familjen och genom att tillhandahålla service inom breda samhällsområden. Sannolikt har utvecklingsgraden/täckningsgraden härvidlag haft större betydelse än organisationsformen. Detta resonemang utgår ifrån att man inte på något enkelt sätt likställer det civila samhällets olika aktörgrupper. Mer specifikt innebär det att förhållandet mellan primärgruppen – familjen – och föreningslivets sekundärgrupper måste problematiseras. Putnam (1993), som i sin uppmärksammade studie av regionalt självstyre och socialt kapital i Italien diskuterar föreningslivets betydelse för det sociala kapitalet, visar på ett motsvarande vis på betydelsen av att i det sammanhanget problematisera förhållandet mellan familjen och det offentliga civila livet.

Fel frivilligarbete?

Jag tror emellertid att vissa kritiker av det svenska samhället skulle hävda att vi har »fel» sorts frivilligarbete. Det är inte hjälp till andra på frivillig basis som är karaktäristiskt för svenska frivilliginsatser, utan påverkan, information, utbildning och träning etc, inom huvudsakligen andra än »hjälpande» organisationer. Att socialt hjälparbete också förekommer vid sidan av detta i trots allt relativt stor omfattning – där medlemmar hjälper medlemmar inom föreningar där ömsesidig hjälp ges i en kontext av andra

aktiviteter såsom social samvaro, information, lobbying, etc. – visar emellertid också resultat från flera av våra studier. Denna typ av verksamheter, som karaktäriserar till exempel pensionärsföreningar och patientföreningar och som har en social innebörd, förefaller viktig att påtala när den svenska frivilligsektorns sociala potential diskuteras. Icke desto mindre framstår det helt klart av de resultat som presenterats att svenskt frivilligt engagemang totalt sett har sin tyngdpunkt inom andra delar av föreningslivet – i ett myller av idrottsföreningar, kulturföreningar, fackföreningar, boendeföreningar och så vidare, och enligt ett mönster som delvis avviker från andra länders. Denna frivilliga aktivitet har ett värde i sig för det civila samhällets vitalitet och för enskilda människors liv. Så förefaller det mest relevant att tolka resultaten från de olika attitydfrågor kring frivilligt arbete som svenska befolkningen besvarat. I motsats till

vissa nyare tongångar i det offentliga samtalet, lägger inte svensken i gemen ett snävt »nyttoperspektiv« på det frivilliga engagemanget: majoriteten är inte beredd att se det frivilliga arbetet som en möjlighet att »hjälpa staten«. Istället ses det frivilliga engagemanget som »något annat« – som försiggår i ett slags frizon men som samtidigt är viktigt för den demokratiska processen. Det svenska frivilligarbetet föds oftast ur föreningsmedlemskapet, de individuella drivkrafterna är mångtydiga och varierande, visar resultat från en motivstudie (Jeppsson Grassman, 1997). De resultat som presenterats medför att man kan ifrågasätta om det går att få igång mer frivilligarbete av »rätt sort», genom kraftfulla och styrande insatser från myndigheterna, för att kompensera offentliga nedskärningar eller för att skapa sysselsättning för grupper med svårigheter på arbetsmarknaden. Möjligen finns det en risk att det kan bli tvärtom.

Summary

Full employment! Voluntary work and other employment in Sweden and other European countries

In the past few years, and particularly since the beginning of the 1990s, Sweden has witnessed some marked changes in the level of interest in the voluntary sector. The shift of interest reflects the fact that the voluntary sector has become articulated in new ideological ways. A particular focus of interest concerns the volunteerism of the population. This new interest may be understood in the light of the shrinking services from the welfare state and the persistent high rate of unemployment.

The increasing interest in the voluntary

sector has resulted in several research projects. Based on results from national and comparative surveys concerning volunteering, this article discusses questions such as: How common is volunteering in Sweden? How does Sweden compare to other European countries in this respect? How are we to understand differences between countries? Can factors such as the welfare model of the country or the extent of labor market participation of the population help to explain differences? What is the role of volunteer work in modern societies?

Contrary to what might have been expected, volunteer work turned out to be common in Sweden. A comparison of 10 European countries indicated that next to the Netherlands, volunteer work in general was more common in Sweden than in the remaining countries. Volunteer work in social care was, however, less common in Sweden than in most of the other countries in the comparison. There did not seem to be any simple relationship between the welfare model of a country and the level of volunteer work in the population. On the other hand, the dominant areas of volunteer work in a country seemed to mirror important aspects of the division of responsibility between the state and the voluntary sector. The comparative results furthermore indicated that there is no simple relationship between the level of labor market participa-

tion of a country and its level of volunteering. Sweden showed a particular pattern in this respect – with a high level of labor market participation and high levels of volunteering.

The role of volunteer work seem many-sided and not always easy to grasp. Data on attitudes to volunteering indicated that the Swedish population, more so than people in some of the other countries, attributed a value to volunteer work in its own right and an importance for democracy. There was no evidence that the Swedes in general were prepared to view volunteer work as a way “to help the state”. Furthermore, the results gave reasons to question the idea that publicly organized volunteer work could have a role in labor market policy to create employment.

Referenser

- Amná, E. (1995) Det mångtydiga mellanrummet. I Amná, E. (red), *Medmänsklighet att hyra? Åtta forskare om ideell verksamhet*. Örebro: Libris.
- Anheier, H. K., Salamon, L.M. & Archambault, E. (1994) Participating citizens. US – Europe comparisons in volunteer action. *The Public Perspective*, 5, 16-34.
- Anheier, H.K. & Seibel, W. (1993) *Defining the Nonprofit Sector: Germany*. Working paper no 6. Baltimore: The Johns Hopkins University.
- Antman, P. (red) (1993) *Systemskifte*. Stockholm: Carlssons.
- Archambault, E., Bon, C. & Le Vaillant, M. (1991) Giving and Volunteering in France. Paris: Université de Paris, Panthéon - Sorbonne. Laboratoire d'économie sociale.
- Barker, D. G. (1993) Values and volunteering. I Davis Smith, J. (red), *Volunteering in Europe. Opportunities and Challenges for the 90s*. Voluntary Action Research no 4. Berkhamsted: Volunteer Centre UK.
- Blomdahl, U. (1990) *Folkrörelserna och folket, med utblick mot framtiden*. Stockholm: Carlssons.
- Busch Zetterberg, K. (1996) *Det civila samhället i socialstaten. Inkomstskällor, privata transfereeringar, omsorgsvård*. Stockholm: City University Press.
- Cnaan, R.A., Handy, F. & Wadsworth, M. (1996) Defining who is a volunteer: conceptual and empirical considerations. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 25, (3), 364-384.
- Curtis, J. E., Grabb, E. G. & Baer, D. E. (1992) Voluntary association membership in fifteen countries. A comparative analysis. *American Sociological Review*, 57, 139-152.
- Davidson, I. (1993) Pressmeddelande, 28 maj, 1993. Stockholm: Civildepartementet.
- Dechamps, A. (1992) *Volunteering in Germany. An Overview*. Paper presenterat vid »The Pan-European Research Seminar on Volunteering in

- Europe, London 21-23 oktober, 1992.
- Engberg, J. (1986) *Folkrörelserna i välfärdssamhället*. Umeå: Umeå Universitet, Statsvetenskapliga institutionen.
- Gaskin, K. & Davis Smith, J. (1995) *A New Civic Europe?* London: Volunteer Centre U.K.
- Hayes, T. (1994) *The Relationship between Government and the Third Sector in Ireland*. Paper presenterat vid ISTR-konferensen »Toward the Year 2000. The Role of the Third Sector». Pécs, Ungern, 4-7 juli, 1994.
- Herzog, A.R. & Morgan, J.N. (1993) Formal volunteer work among older Americans. I Bass, S. A., Caro, F. G. & Chen, Y-P. (red), *Achieving a Productive Aging Society*. Westport: Auburn House.
- Independent Sector (1990) *Giving and Volunteering in the United States*. 1990 edition. Washington D.C.
- Jacobs, K., Kohli, M. & Rein, M. (1991) The evolution of early exit: A comparative analysis of labor force participation patterns. I Kohli, M., Rein, M., Guillemard, A-M. & van Gunsteren, H. (red), *Time for Retirement. Comparative Studies of Early Exit from the Labor Force*. New York: Cambridge University Press.
- Jeppsson Grassman, E. (1993) Frivilliga insatser i Sverige - en befolkningsstudie. ISOU 1993:82, *Frivilligt socialt arbete. Kartläggning och kunskapsöversikt*. Stockholm.
- Jeppsson Grassman, E. (1994) *Third Age Volunteering in Sweden*. Sköndalsinstitutets Skriftserie nr 2. Stockholm: Sköndalsinstitutet.
- Jeppsson Grassman, E. (1997) *För andra och för mig. Det frivilliga arbetets innebörder*. Sköndalsinstitutets skriftserie nr 8. Stockholm: Sköndalsinstitutet.
- Jeppsson Grassman, E. & Svedberg, L. (1993) Frivillig verksamhet på fältet - en närstudie av sju organisationer. I SOU 1993:82, *Frivilligt socialt arbete. Kartläggning och kunskapsöversikt*. Stockholm.
- Jeppsson Grassman, E. & Svedberg, S. (1995) Frivilligt socialt arbete i Sverige - både mer och mindre. I Amnå, E. (red), *Medmänsklighet att hyra? Åtta forskare om ideell verksamhet*. Örebro: Libris.
- Jeppsson Grassman, E. & Svedberg, L. (1996) Voluntary action in a Scandinavian welfare context - the case of Sweden. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*. 25, (4), 415-427.
- Jeppsson Grassman, E. & Svedberg, L. (under utarbetande) *Medborgare och medmänniska. Svensk frivillighet i internationell belysning*.
- Johansson, H. (1980) *Folkrörelserna i Sverige*. Stockholm: Sober.
- Johansson, L. (1991) *Caring for the Next of Kin*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Kramer, R.M. (1992) The roles of voluntary social service organizations in four European states: policies and trends in England, The Netherlands, Italy and Norway. I Kuhnle, S. & Selle, P. (red), *Government and Voluntary organizations*. Aldershot: Avebury.
- Lundström, T. Wijkström, F. (1997) *The Swedish Nonprofit Sector*. Manchester: Manchester University Press.
- Lynn P. & Davis Smith, J (1992) *The 1991 National Survey of Voluntary Activity in the U.K. Berkhamsted*. The Volunteer Centre U.K.
- Micheletti, M. (1994) *Det civila samhället och staten. Medborgarsammanslutningarnas roll i svensk politik*. Stockholm: Publica.
- Petersson, O., Westholm, A. & Blomberg, G. (1989) *Medborgarnas makt*. Stockholm: Carlssons.
- Petersson, T. (1992) Välfärd, välfärdsförändringar och folkrörelseengagemang. I Axelsson, S. & Petersson, T (red), *Mot denna framtid*. Stockholm: Carlssons.
- Putnam, R. D. (1993) *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Smith, D.H. (1997) The rest of the nonprofit sector: grassroots associations the dark matter ignored in the prevailing »flat earth« maps of the sector. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*. 26, (2), 109-113.
- SOU 1987:33 *Ju mer vi är tillsammans*. Betänkande av 1986 års folkrörelseutredning. Stockholm.
- SOU 1993:82 Frivilligt socialt arbete. *Kartläggning och kunskapsöversikt*. Stockholm.

- Statistiska Centralbyrån (1992) *I tid och otid. En undersökning om kvinnors och mäns tidsanvändning 1990/91*. Levnadsförhållanden, rapport nr 79. Stockholm.
- Sutorius, U. (1996) *Arbeta! Mot passivitet och isolering* FOU-rapport 1996:19. Stockholm: Stockholms Socialtjänst Forsknings- och Utvecklingsbyrå.
- Svedberg, L. (1993) Socialt inriktade organisationer - några grundläggande karaktäristiska. SOU 1993:82, *Frivilligt socialt arbete. Kartläggning och kunskapsöversikt*. Stockholm.
- Svenska Dagbladet* (1991) Artikelserie 2–21 december kring temat välgörenhet.
- Van Til, J. (1988) *Mapping the Third Sector. Voluntarism in a Changing Social Economy*. New York: The Foundation Centre.
- de Vroom, B. & Blomsma, M. (1991) The Netherlands: An extreme case. I Kohli, M., Rein, M., Guillemard, A-M. & van Gunsteren, H. (red), *Time for Retirement. Comparative Studies of Early Exits from the Labor Force*. New York: Cambridge University Press.
- Wolfe, A. (1989) *Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation*. Berkeley: University of California Press.
- Zetterberg, H. (1995) *Before and Beyond the Welfare State: Three Lectures*. Stockholm: City University Press.
- Zetterberg, H. Ljungberg, C.J. (1997) *Vårt land - den svenska socialstaten*. Stockholm: City University Press.